

Szocialista és kapitalista rendszerek: a pangás és történelmi kontextusa

*A „létező szocializmus” gazdaságainak tipológiája
és összehasonlító elemzésük*

A „létező szocializmus” megvalósult gazdasági rendszereinek kategorizálásakor az adott rendszereket jellemző fejlettség egy speciális értelmezéséből indulunk ki, amely a XX. század kapitalista rendszereitől alapjaiban tér el. Lényeges az a tény is, hogy a különféle típusok nem csak térben (például Kína alapvetően parancs-alapú gazdasága és Jugoszlávia piaci szocializmusa a 60-as években), de időben is váltakozó képet mutatnak (a Szovjetunió gazdasága a sztálini korszakban és a peresztrojka idején).

Elemzésünk kiinduló korszakának a hatvanas évek második felétől a hetvenes évek végéig tartó időszakot választjuk, vagyis a „létező szocializmus” saját erőforrásain alapuló fejlődésének legstabilabb korszakát; e megközelítésben történelmi és geoökonómiai metszetben is elég határozottan kirajzolódik a „létező szocializmus” gazdaságainak négy alapvető típusa (ezeket a koordináció módja, vagyis a tervezés és piac viszonyai alapján nevezzük el):

1. Alapvetően *terv-bürokratikus gazdaság* (a legjellemzőbb példák: a Szovjetunió a harmincas-hetvenes években, Kína 1978-ig, Észak-Korea stb.).
2. *Tervgazdaság*, mely alkalmazza az áru-pénz viszonyokat is (a legjellemzőbb példák: a Szovjetunió és az NDK a hatvanas évek végétől kezdve stb.).
3. *Terv-piaci gazdaság* (például Magyarország és Lengyelország a hatvanas évek végétől kezdve).
4. A „*piaci szocializmus*” gazdasága (Jugoszlávia).

A „létező szocializmus” első típusával jelen elemzésünkben nem foglalkozunk.

A második típus (tervgazdaság, amely alkalmazza az áru-pénz viszonyokat) az esetek többségében valamiféle reformok eredményeként jött létre, a megelőző modell „puhításaként”. Ezt a típust részletesebben is megvizsgáljuk.

E gazdaságoknál a koordináció szférájában az áru-pénz viszonyok alkalmazása bővül, a tervezés szerepe pedig csökken. A Szovjetunióban a hatvanas években például csökkentették a termelés megtervezettségének mértékét (a vállalatok többsége számára legfeljebb 50 százalékra) és megjelent a vállalatok közötti szerződéses viszonyok horizontális fejlesztésének lehetősége (bár azok alapvetően továbbra is a terv által meghatározott keretek között fejlődtek).

Az árak egy részéről szintén tárgyalásos alapon döntöttek (központilag csak az árképzés szabályai voltak lefektetve).

Jelentős szerepet kezdtek játszani az ún. *önálló gazdasági elszámolás* (hozaszcsot) gazdasági viszonyai. Ez a rendszer azt feltételezi, hogy a vállalat kollektívája nemcsak a terv által meghatározott termelési feladat teljesítését tűzi ki célul, de feltétlenül szem előtt tartja azt is, hogy a bevétel nagyobb legyen a kiadásoknál, vagyis hogy hasznot termeljen.

A hasznot a vállalat (a normatívák központilag megállapított keretein belül) szabadon fordíthatta a termelés bővítésére, a szociális szféra fejlesztésére, illetve a dolgozók anyagi ösztönzésére. Azon vállalatok többségénél, ahol ilyen típusú gazdálkodás folyt, a dolgozók jövedelmük akár 30 százalékát is megkaphatták prémiumok formájában. A lakáscélú ingatlanállomány, a szanatóriumok, és más szociális célú objektumok jelentős része a vállalatok által termelt haszonból jött létre, melyek aztán jelentős szerepet játszottak a dolgozók munkahely-választásában.

Lezajlott a tulajdonviszonyok jelentéktelen mértékű debürokratizálása és decentralizálása is. Megszűntek a dolgozók és a termelőeszközök szétválasztásának legdurvább formái (megszűnt a munka- és lakóhely megválasztásának korlátozása, ám megmaradt a *propuszk*-rendszer és a „közveszélyes munkakerülő” üldözése), nagy mértékű önállóságot kaptak a szövetkezeti gazdaságok a szocialista blokk számos országában. Magyarországon, Lengyelországban és máshol is fejlődésnek indultak a kis magángazdaságok és a valódi szövetkezetek (melyek azonban továbbra sem játszottak főszerepet: részesedésük a szolgáltatóiparban és a kereskedelemben legfeljebb 10%-os volt, ezt csupán a mezőgazdaságban tudták meghaladni).

Az újraelosztás viszonyainak rendszerében nagy szerepet kezdtek játszani az anyagi természetű ösztönzők, és köztük a vállalatok eredményeinek átlaga alapján kiosztott prémiumok. Ennek következtében a valódi társadalmi differenciálódás az alacsonyan fizetett munkások bérének növekedése rovására ment végbe. A hetvenes évek végén a Szovjetunióban a minimálbér 100 amerikai dollár szintjén volt meghatározva a hivatalos árfolyam szerint, ami körülbelül 25 dollárnak felelt meg a fekete piacon, illetve 40–60 dollárnak, ha vásárlóerő-paritásban számolunk; az NDK-ban és más kelet-európai országokban ez az összeg másfél-kétszer nagyobb volt.

Az ilyen típusú gazdaság makrogazdasági dinamikájára jellemző a viszonylag alacsony és csökkenő tempójú növekedés (6–3%), a

fogyasztásra orientált termelés arányának némi növekedése mellett. Egészében véve azonban továbbra is a védelmi iparágak túlsúlya dominál, és a gazdaság deficités marad. A fogyasztói szektorban a hiány még nő is, mivel a jövedelmek túl gyorsan növekszenek (az árúk és szolgáltatások előállításának növekedéséhez képest), miközben a fogyasztói árak stabilak.

Az ilyen körülmények közt létrejövő gazdasági viszonyok modellje (a szocialista blokk alkonyán ez dominált) egészében véve mély ellentmondásokkal volt terhelt. Ez az ellentmondás megjelent a piaci tendenciák és a bürokratikus centralizmus, a jövedelmek növekvő szintje és a javak élesedő hiánya, illetve a technológiai fejlődés új vívmányai elsajátításának igénye (információs forradalom) és a növekedés csökkenő üteme között, miközben az újratermelés extenzív típusa dominált. Ezalatt gyakorlatilag eltűntek a gazdaság kifejezetten szocialista jellegű ösztönzői és az ún. elhivatottság, mely nem kis szerepet játszott a „létező szocializmus” gyors ütemű fejlődésében a megelőző korszakokban. Többek közt ezek az ellentmondások okozták e gazdasági rendszerek jövőbeni válságát.

A terv-piaci gazdaság a „létező szocializmus” gazdasági rendszereinek harmadik típusa. Az árúviszonyok és más kapitalista elemek nagyfokú fejlettsége jellemzi. Történelmileg a két megelőző modell ellentmondásaira való reakcióként jött létre a hatvanas évek végén, például Magyarországon és Lengyelországban. E típus és a Szovjetunióbeli „pangás” összehasonlítása lényeges, ezért röviden kitérünk fontosabb vonásaira.

Az ilyen típusú gazdaság keretein belül a tervezett szabályozók a piaccal együtt töltötték be a koordináció szerepét. Így a kis- és középvállalatok termelésének nagyobb része nem a tervben kiszabott cél szerint, hanem szerződéses viszonyok alapján került előállításra és elosztásra. *A önálló gazdasági elszámolás* mechanizmusa a vállalatot valódi haszon termelésére, nem csak a terv teljesítésére ösztönözte. A tömegtermékek árainak jelentős része decentralizált [szabadáras vagy limitált áras – a szerk.] volt (kivéve a nyersanyagok, energiahordozók, exportra szánt árúk, alapvető fogyasztási cikkek, a legfontosabb élelmiszerek, gyógyszeres, a közlekedés és a lakhatás árait).

A tulajdonviszonyok terén is jelentős változások mentek végbe. Az állam csak a kulcsfontosságú nagyvállalatoknál tartotta magánál a közvetlen irányítás jogát. Az operatív irányítás a közép- és kisvállalatok nagy részénél az alsóbb szintekre volt bízva. A szövetkezetek többségükben valóban önálló, kollektív gazdaságok voltak. Széles körben kifejlődtek a kis magánvállalkozások a kereskedelem, a szolgáltatóiparban és még néhány más ágazatban (ami lefedte a foglalkoztatás akár 30 százalékát is). Magyarországon például a mezőgazdasági termelés körülbelül 40 százaléka az állami és szövetkezeti szektor keretein kívül folyt, Lengyelországban pedig a termelés alá vont területek 90 százaléka a magán-parasztgazdaságok szektorába esett.

Az újraelosztás viszonyait tekintve az ilyen típusú gazdaságokat a nagyfokú társadalmi differenciálódás jellemezte, és megjelent a kispolgárság rétege.

A terv-piaci típusú gazdasággal rendelkező országokban jobb körülmények uralkodtak a fogyasztói javakkal való ellátottság tekintetében, és egészében a fogyasztói szektor fejlődése szempontjából is. A hetvenes években Magyarországon például magasabb volt az életszínvonal, mint Görögországban vagy Portugáliában.

A „létező szocializmus” ilyen típusú gazdaságai külkereskedelmi kapcsolatait, csakúgy, mint a megelőző két típusét is, a külkereskedelem monopolizálása és elsősorban a KGST-n belüli viszonyokra való orientáltság jellemezte (KGST – Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa; a szervezet integrációjának foka hasonló volt, mint a hetvenes években az Európai Közösségé).

Mindezek ellenére jelentősek voltak a piaci és a tervszerű tendenciák, ill. az állami tulajdon és a születő magánvállalkozások közti ellentmondások. Megmaradt a hiánygazdaság számos vonása is: a fogyasztói piac jó minőségű és divatos árukkal való ellátottsága elmaradt a fejlett kapitalista gazdaságokétól. Különösen éles volt az ellentmondás egyik oldalról a fejlődő áru- és magántulajdoni viszonyok, másik oldalról pedig a szociális-politikai szempontok, illetve a pártállami nőmenklatúra ideologikus autoriter kontrollja között.

Így tehát, a „piaci szocializmus” lett a „létező szocializmusnak” a piac kapitalista típusát leginkább megközelítő modellje. A jól ismert elméleti modell különböző változatait valósította meg Jugoszlávia a gyakorlatban az ötvenes és hetvenes évek között. E kísérlet tapasztalatainak elemzése azonban kívül esik e cikk keretein.

A „létező szocializmus” gazdaságainak típusai egymástól eltérő voltak ellenére is megőrizték veleszületett közös vonásaikat és ellentmondásait (melyekre fentebb már utaltunk), ami miatt a XX. század végén olyan mély belső válságba keveredtek, melyet nem voltak képesek megoldani.

Ezen ellentmondások alapja a bürokratikus, centralizált és sok tekintetben zárt gazdasági szisztéma, valamint az autoriter, a kezdeményező-készséget elnyomó politikai rendszer összeférhetetlensége a technológiai fejlődés új korszakával (információs társadalom), a globalizációval és a geopolitikai versengéssel. A „létező szocializmus” gazdaságai a nyolcvanas évek végétől a minőségi változások korszakába léptek.

A szocialista és kapitalista rendszerek XX. századi dinamikájának és eredményeinek összehasonlító elemzése

A XX. századi történelem sok esetben úgy is értelmezhető, mint két, egymástól alapvetően különböző gazdasági, intézmény- és mechanizmus-

rendszer szembenállása és kölcsönhatása (olyan kritikus esetekben is, mint a II. világháború). Hagyományosan e két rendszert a világ kapitalista és szocialista országainak nevezik (a „létező szocializmus” országainak irodalmában), illetve piaci és parancs- vagy tervgazdaságnak (a nyugati irodalomban). Tulajdonképpen a két rendszer együttműködésének és fejlődési tendenciáinak összehasonlításából jött létre a komparatiztika mint önálló közgazdasági diszciplína.

A szocialista és kapitalista rendszerek múlt századi szembenállásának elemzése azonban nem csak történelmi szempontból érdekes, mint a XX. század eseményeinek alakulását nagyban befolyásoló tényező; de úgy is, mint elméleti kísérlet a két rendszer összehasonlított hatékonyságának és hosszú távú stabilitásának elemzésére, valamint a két gazdasági modell növekedési ütemének összevetésére.

Összehasonlító elemzésünket, mint mindig, néhány fontosabb makrogazdasági indikátor összevetésével kezdjük. A kapitalista és a szocialista rendszerek mutatóinak összehasonlításakor egyes nyugati (és nyugatpárti) kutatók rendszerint a Szovjetunió és az USA – vagyis a két blokk vezető államainak – adatait veszik alapul. Időnként az USA mutatóit az egész szocialista blokk átlagolt mutatóival vetik össze. Az ilyen megközelítésben (mely nem veszi figyelembe a kapitalista világ legszegényebb országainak adatait) elsikkad a kapitalista országok fejlettségi mutatói közti különbségek problémája.

Előrebocsátjuk, hogy a két rendszer eltérő dinamikájánál számításba kell venni a makrogazdasági mutatók sajátosságait. A szembenállás viszonyai közt valamely rendszer sikeres vagy kevésbé sikeres fejlődésétől nem csak a polgárok jóléte (a szocialista blokkban ez a szempont különben sem volt kiemelt fontosságú az ország státusza szempontjából), de az ország geopolitikai és katonai helyzete is függött (ez a piacgazdasággal rendelkező országokra is vonatkozik). Ez a tény nehezíti az összehasonlító elemzést, különösen, hogy figyelembe kell venni bizonyos mértékű részlelhajlást a mutatók kiválasztásában, valamint a statisztikai adatok lehetséges torzulásában is. Az objektívebb, retrospektív analízis a blokkok szembenállásának vége után vált lehetségessé, de a vizsgálatot még most is nehezíti a megfelelő mennyiségű megbízható adat hiánya és a bennük feszülő ellentmondások.

A rendszerek fejlődésének összehasonlító elemzése szempontjából leginkább a dinamika mutatói érdekesek. Bár figyelmünket az elemzés szempontjából leglényegesebb hatvanas és hetvenes évekre irányítjuk, a két blokk hosszú távú dinamikájának összevetésekor *a két rendszer fejlődésének kiindulópontját* is figyelembe kell venni. A szocialista országok számára ilyen kiindulópontként szolgáltak a húszas-harmincas évek.

A „létező szocializmus” a kezdetekkor Oroszország és Mongólia világháborútól és polgárháborútól sújtott gazdasági rendszereit „örökölte” (a fejlődés szocialista útjának választása Németországban, Magyarországon és Finnországban ekkor kudarcba fulladt). A Szovjetunió gazdasá-

gának dinamikáját már az első évektől kezdve magas növekedési ütem jellemezte, amivel megelőzte a kapitalista országok átlagát.

Ami a következő, *háborút megelőző évtizedet* illeti, azt a kapitalista rendszerek egyik legmélyebb válsága jellemzi – a nagy gazdasági világválság, melynek során a termelés a fejlett országokban több mint egyharmadával csökkent, amihez magas munkanélküliség is járult (a megelőző időszak több mint kétszerese). Nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, éléződtek a konfliktusok, sok országban (Olaszország, Spanyolország, Portugália, Németország, Japán) fasiszta vagy más diktatórikus rezsimek jöttek létre. A Szovjetunió iparosítása és stabil fejlődése az általános visszaesés, a munkanélküliség, az infláció és a valutarendszer krízisének időszakában optimista prognózisokra adott okot Nyugaton a szocialista rendszer fejlődését illetően.

Ugyanakkor, egészen a legutóbbi időkig nagy különbségek voltak a szóban forgó kérdés tényszerű oldalának megítélésében. A szocialista rendszert támogatók (vagy csak az egyszerű szimpatizánsok, köztük híres tudósok, társadalmi aktivisták, írók, művészek stb.) figyelmüket főként a szocialista blokk sikereire összpontosították, amit statisztikai adatokkal is alá lehetett támasztani. Ezzel egy időben a „szocialista kísérlet” kritikusai rámutattak a gyorsított iparosítás és gazdasági növekedés negatív oldalaira és következményeire. A leggyakoribb érvek a következők voltak (mi itt csak a probléma társadalmi-gazdasági oldalával foglalkozunk):

- a kényszermunka különféle típusainak széles körű alkalmazása (az új objektumok építése során is);
- a jólét alacsony foka, hiány a fogyasztói piacon (beleértve olyan extrém eseteket is, mint az éhínség hullámok a kényszerkollektivizálás időszakában);
- alacsony növekedési ütem az agrárszektorban, melyben megmaradt a nehéz fizikai munka domináns szerepe, illetve a mezőgazdaság megszervezésének félféudális formái.

A fenti időszakot követő II. világháború összehasonlíthatatlanul nagyobb veszteségeket okozott a leendő szovjet blokk országaiban, és ezzel egy időben megerősítette az USA gazdasági és technológiai potenciálját. A Szovjetunióban – egyes számítások szerint – megsemmisült az ipari termelést előállító üzemek fele, és elvesztette nemzeti vagyonának egyharmadát. Nehéz túlértékelni azt a kárt, melyet a dolgozók millióinak – elsősorban fiatal férfiaknak – a halála okozott. A kolosszális veszteségek ellenére a szovjet gazdaság bebizonyította hatékonyságát, amikor mobilizálta erőforrásait a frontszükségletek ellátására, illetve a háborút követő időszak újjáépítési munkáira. A háború utáni újjáépítést illetően fontos megjegyezni, hogy az általában a háborút megelőző technikai szintet állította vissza, a technikai fejlődés újabb vívmányainak felhasználása nélkül.

Összességében az ötvenes években a Szovjetunió jelentősen lemaradt az USA-tól a meghatározó iparágak mutatóit tekintve (az USA majdnem

ötször annyi elektromos áramot, háromszor annyi acélt, cementet és műtrágyát, hétszer annyi kőolajat és harmincszor annyi földgázt állított elő, mint a Szovjetunió). Azonban a hetvenes évekre a Szovjetunió már majdnem kétszer annyi acélt és cementet, 1,4-szer annyi olajt és műtrágyát, ötször annyi traktort és 1,8-szor annyi kombájnt állított elő, mint az USA. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek az adatok a két rendszer bonyolult viszonyát csak egyoldalúan illusztrálják.

Éppen az ötvenes évekre esik a „létező szocializmus” gazdasági világrendjének létrejötte is. A II. világháborút követően (10–20 év alatt) a szocialista építkezés és fejlődés útjára lépett (a Szovjetunió és Mongólia mellett) Kelet-Európa, Kína, Vietnam és Kuba. Ezen kívül ebben az időszakban deklarálta „szocialista irányultságát” a harmadik világ gyarmatosítás alól felszabadult országainak harmada.

A továbbiakban a „létező szocializmus” gazdaságai a nyolcvanas évek második felében kezdődő „pangás” (amit a Szovjetunióban és számos más országban „fejlett szocializmusnak” neveztek) és krízis időszakát élték át. 1989-től először a kelet-európai országokban, majd a Szovjetunióban kezdődtek radikális változások, melyek a „létező szocializmus” metarendszerének végét jelezték. Számos ország azonban (mindenekelőtt Kína) korábban megkezdett és „lágymód” vitt véghez átalakításokat. Ennek eredményeképp Kína, Vietnam, Kuba és Észak-Korea vezetői még a XXI. század elején is úgy határozzák meg saját országaikat mint amelyek a szocialista fejlődés útját követik. Valójában Kína és Vietnam gazdaságai túlnyomórészt piaci-kapitalista rendszereké váltak, melyekben még befejezetlenek a transzformációs folyamatok.

E bevezető áttekintés után áttérhetünk a *két rendszer makrogazdasági eredményeinek összehasonlítására*. Érthető okokból az össztermelés mutatóinak használata miatt (melyeken elemzésünk alapul) lehetséges a helytelen következtetések levonása – ennek oka az eltérő statisztikai értékelések, módszerek és minőségi paraméterek alkalmazása. Ismeretes például, hogy a Szovjetunióban a statisztikai kimutatásoknál alkalmazták a kettős számítás [halmozódás – *a szerk.*] módszerét, vagyis a termelési adatok végösszegében szerepeltek a felhasznált erőforrások is. Vagy, másfelől, a piacgazdaságokban alkalmazott módszer beleszámítja a nemzeti kimutatásokba a nem anyagi szektor tevékenységét is, ami általában nem szerepelt a szocialista országok termelési kimutatásaiban. Emiatt a kétfajta rendszer összehasonlításakor viszonylag adekvátabb mutatókat tekinthető a nemzeti jövedelem, annak végső fogyasztásra és felhalmozásra szánt formájában.

Nemzetközi összehasonlításban nem célravezető iparági mutatókként használni a tiszta termelés adatait sem, mivel ehhez szükséges a konkrét áruk mennyiségének és árának összevetése is a különböző országokban. Emiatt a továbbiakban az iparágak termelésének végső mutatóit fogjuk használni, vagyis a bruttó termékből (összkielégítésből) kivonjuk azt a termelést, amelyet az adott iparág saját igényeinek ellátására állított elő.

A típusközi összehasonlításokban szintén nem teljesen korrekt az indexálás módszerét úgy használni, hogy bázisnak egy konkrét ország konkrét árait választjuk egy meghatározott bázisévben, mivel a bázis kiválasztásától függ a végső eredmény.

Figyelembe véve a fentebb mondottakat, tekintsük meg a két rendszer 30 évi dinamikájának eredményeit, az összehasonlítás számára leginkább hozzáférhető időszakokban.*

1. táblázat. *A nemzeti jövedelem növekedésének üteme 1961–1985 (százalékban, ötéves periódusok átlaga alapján számítva; 1960 = 100)*

	1961-1965	1971-1975	1981-1985
Az egész világ	160	260	365
A fejlett kapitalista országok	150	235	305
USA	130	185	235
Nyugat-Európa	160	250	305
Nyugat-Németország	185	275	340
Franciaország	155	260	335
Nagy-Britannia	130	175	200
Olaszország	175	275	340
Japán	230	550	910
A fejlődő országok	160	290	425
A szocialista országok	195	350	545
KGST	190	350	505
Szovjetunió	200	375	550
Az európai KGST országok	190	350	510
A nem-európai KGST országok	150	300	450
Kína	215	350	645

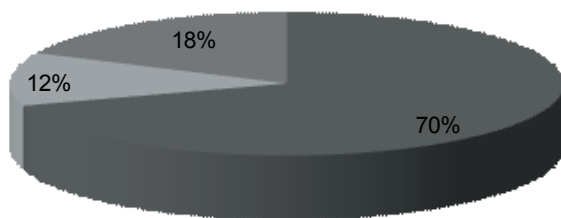
* Az itt következő adatokat B. M. Bolotyin kapta a következő statisztikai műveletekkel. A Szovjetunió és az USA nemzeti jövedelmének, ipari és agrártermelésének hivatalos mutatóit azon egységes módszertan alapján számolta át, melyet a szovjet statisztika is használt. A szocialista (KGST) országok mutatói a NIJEI Goszplan által publikált kutatásokból származnak. A kapitalista és a fejlődő gazdaságok adatai forrásként a rendszeres időközi statisztikák szolgáltak, és ahol lehetséges volt, az ágazatközi átlagok összevetésére kerültek a szovjet és más szocialista országok átlagaival. Minden esetben a két ország valutáira történő átszámítás átlagolt értékét vettük alapul. Ezen adatok dollárra való átszámításakor a vásárlóerő-paritást vettük figyelembe, Kravis kutatócsoportjának módszere segítségével (vö. Kravis, I. – Heston, A. – Summers, R.: World product and income. International comparisons of real gross product. Baltimore, 1982). Az elemzés során nem konkrét évek adatait használjuk, hanem ötéves időszakok átlagolt mutatóit. Ez a módszer – a periódusok kiemelése a jelentősen ingadozó évi adatok helyett – lehetővé teszi, hogy elkerüljük a torzulásokat, melyeket az országok eltérő gazdasági dinamikája okoz. Például, ha olyan évek adatait vesszük az összehasonlítás alapjául, mint 1960, 1970, 1980 (melyek az USA számára válságosak voltak), az eredmény a Szovjetunió számára lesz kedvezőbb. A többévi átlagok ezért jobban megfelelnek a hosszabbtávú tendenciák elemzéséhez.

2. táblázat. *A világ nemzeti jövedelme 1961–1985*
(ötéves periódusok átlagolt mutatói az 1980-as év árain, átszámítva
egységes valutába vásárlóerő-paritás szerint, milliárd dollárban)

	1961-1965	1971-1975	1981-1985
Az egész világ	2005	3185	5260
A fejlett kapitalista országok	1400	2090	3275
USA	675	865	1245
Nyugat-Európa	545	875	1350
<i>ezen belül</i> Nyugat-Németország	105	192	289
Franciaország	92	144	241
Nagy-Britannia	120	159	212
Olaszország	63	111	174
Japán	75	180	425
A fejlődő országok	250	405	735
A szocialista országok	355	690	1250
KGST	275	520	960
<i>ezen belül</i> Szovjetunió	175	350	655
Az európai KGST országok*	265	505	930
A nem-európai KGST országok*	10	15	30
Kína	70	150	240

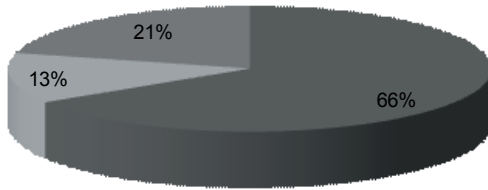
*A szovjet statisztika metodológiája alapján: az anyagi termelés ágazataiban újratermelt érték.

1. ábra. *A világ termelésében való részesedés 1961–1965*

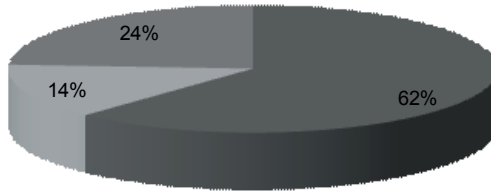

■ Fejlett kapitalista országok ■ Fejlődő országok ■ Szocialista országok

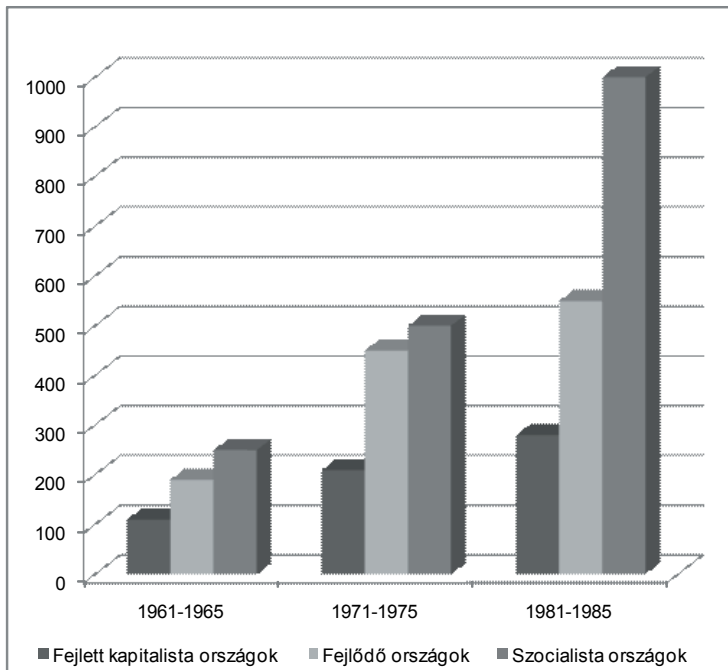
2. ábra. A világ termelésében való részesedés 1971–1975

3. ábra. A világ termelésében való részesedés 1981–1985

■ Fejlett kapitalista országok ■ Fejlődő országok ■ Szocialista országok

4. ábra. Az össztermelés növekedési üteme 1961–1985
(Bázis: 1960)

A fentebb bemutatott adatok első látásra a szocialista blokk szembevető felülkerekedéséről tanúskodnak az összes alapvető makrogazdasági mutatót tekintve, melyek a két rendszer 30 éves fejlődését jellemzik. Pontosan ilyen következtetést vontak le hagyományosan a kérdés kutatói a Szovjetunióban és a „létező szocializmus” más országaiban, illetve sok szovjetpárti nyugati kutató is. Azonban komoly kétségek vannak a szocialista blokk eredményességét illető kimutatások megbízhatóságát illetően (teoretikus és empirikus jellegűek is).

Az utóbbiak körébe tartozik azon egyszerű érv, amely a szocialista blokk „átlagos” állampolgárainak a nyugati életmódhoz való erős vonzódására mutat rá (és a piacgazdasághoz, mint annak az alapjához), ami közvetlenül is manifesztálódott a Nyugatra való emigrálásokban, illetve annak tilalmában a legtöbb szocialista országban. Nem kevésbé szembevető empirikus tény az NDK állampolgárainak törekvése, hogy csatlakozzanak Nyugat-Németországhoz, illetve az NDK egyértelmű veresége Nyugat-Németországgal szemben az életszínvonal és a gazdaság más mutatóit tekintve, illetve a GDP egy főre jutó mértékében (körülbelül másfélszeres különbség). Ugyanígy szemmel látható a különbség Észak- és Dél-Korea, a Távol-Kelet és Japán között, illetve Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria között is.

A szocialista blokk hiányosságait és a kapitalista rendszerrel szembeni lemaradását jelző tényszerű érvek közé tartozik számos értesülés a szocialista országok fejlődését kimutató statisztikai számítások megbízhatatlanságáról, míg a kapitalista országokban erre nem találunk példát. Feltételezhető, hogy a pozitív növekedési adatok a szocialista blokk többi országában is hasonló mértékben voltak eltorzítva. És ha ez így van, abból az következik, hogy a szocialista blokk valójában elvesztette a Nyugattal folytatott társadalmi és gazdasági versenyt.

Ami a *teoretikus érveket* illeti, ehhez először érdemes röviden összegezni a két rendszer azon alapvető vonásait, melyeket a kutatók az előnyök, illetve a hiányosságok közé sorolnak (eközben rendszerint óhatatlanul is olyan kritériumokat állítanak fel, melyek kisebb-nagyobb mértékben az egyik szisztéma értékrendszerére épülnek).

A világ szocialista rendszereinek – pártolói szerint – a következők tartoznak alapvető előnyei közé (miközben ezzel ellentétes előjelű hiányosságok figyelhetők meg a kapitalista rendszerben):

- a világszínvonalhoz való felzárkózás az alkalmazott tudományok és fejlett technológiák számos területén, korábban elmaradt országok egész sorában (repülés, űrrepülés, mikrobiológia, atomenergia, informatika);
- a kulcságazatok előretörő felzárkóztatásának biztosítása, a tervezettség előnyeit kihasználó általános és gyorsított modernizáció;
- egy új életminőség, értékrendszer, a munka és az innováció új ösztönzőinek létrehozása; a fejlett országokéhoz hasonló színvonalú közoktatás, egészségügyi ellátás, élettartam, kulturális színvonal és egyéb humán paraméterek biztosítása;

- az egyik legfejlettebb szociális ellátórendszer, szociális biztonság, a korábban jelentős társadalmi és osztálykülönbségek megszüntetése, az alapvető szociális problémák megoldása (munkanélküliség, hajléktalanság, nyomor stb.);
- átlagosan nagyobb tempójú növekedés, mint a piacgazdaságokban, 70 éven át tartó krízismentes fejlődés (amibe beletartozik a II. világháború súlyos következményeinek gyors orvosolása is);
- a szocialista blokk országainak stabil gazdasági és védelmi-politikai rendszerének létrehozása;
- a politikai stabilitás társadalmi-gazdasági feltételeinek megteremtése, a „biztos holnap”, az állampolgárok védettsége; a nemzeti kérdés megoldásához szükséges feltételek megteremtése.

Mindezeket az előnyöket a világ kapitalista rendszereinek országonként, régióinként aránytalan és egyenetlen fejlődésével vetik egybe, amely összességében kisebb, és rendszeres időközönként krízisek kísérik; továbbá nem biztosítja összes állampolgára számára a tudományos-technológiai haladás eredményeihez való egyenlő hozzáférést. A kapitalista rendszerre jellemző, hogy a gazdasági fejlődés eredményeit irracionális célokra használja fel – fegyverkezésre, a pénzügyi spekulációk felduzzasztására, „tömegkultúrára”, az élősködő fogyasztói társadalom létrehozására, melynek növekedése csak fokozza az emberiség globális problémáit. Mindezt társadalmi polarizáció kíséri: az alapvető szociális problémák megoldatlansága a lakosság jelentős része számára, valamint 1,2 milliárd ember nyomorban tengődése. A következmény: két világháború, több száz helyi konfliktus, kolonializmus, neokolonializmus, faszizmus stb.

Ezzel párhuzamosan a szocialista blokk kritikusai a rendszer következő hiányosságaira mutatnak rá:

- a technológiai struktúra aránytalan fejlődése, miközben sok ágazatban megmaradt a kézi munka dominanciája (legfőképp a mezőgazdaságban), a szolgáltató ipar és általában az egész fogyasztói szektor lemaradása, a tudományos-technikai haladás vívmányainak a polgári termelésben való megjelenése megkésettisége;
- kiegyensúlyozatlan hiánygazdaság, mint a tervgazdálkodás fő negatív következménye;
- a nem hatékony munkára ösztönzés intézményrendszere; az államtól való személyes függőség kialakításának mechanizmusai; a munka-, vállalkozó- és gazdálkodási kedv ösztönzőinek visszafogása;
- egészében véve kisebb mértékű jólét, mint a piacgazdasággal rendelkező fejlett országokban; a fogyasztói társadalom alapvető standardjai még a társadalom legfelsőbb rétegei számára sem hozzáférhetők;
- a garantált társadalmi javakhoz való hozzáférés valójában burkoltan zárt és egyenlőtlen; állami atyáskodás; a társadalmi instabilitás és védtelenség rejtett formáinak kifejlődése (munkanélküliség stb.);

–aránytalan és elsősorban extenzív növekedés, mely krízissel és a szocialista blokk széthullásával végződött.

E szerzők a kapitalista rendszert alapvetően pozitív színben tüntetik fel: olyan gazdasági szerveződésként, mely általánosan és összességében biztosítja a gyors gazdasági növekedést, az iparosodást, illetve az átállást (ráadásul a legnagyobb mértékben és a legfejlettebb színvonalon) a posztindusztriális technológiákra; valamint a termelés és a csere leghatékonyabb (sokak szerint az egyetlen) eszközére épül – a piacra. Ez lehetővé teszi minden aktív állampolgára számára jóléte mértékének növelését. A kapitalizmus fokozatosan leküzdöi a globális problémákat (melyekért nem csak a kapitalizmus a felelős), és a gyakorlatban is bizonyított életképességét és eredményességét.

Mielőtt tennénk néhány záró megjegyzést, leszögezzük, hogy a világ szocialista rendszereinek előnyei és hibái különböző mértékben voltak jellemzőek annak alrendszeire.

Így például, a szovjet típusú gazdaság legfőbb negatív vonása, a hiány, különböző mértékben és más időszakokban jelentkezett az egyes gazdaságok fejlődése során. Legélesebb formájában a Szovjetunióban, Észak-Koreában és Kínában (a piaci reformok előtt) volt jelen. Ezzel párhuzamosan azokban a gazdaságokban, ahol a „létező szocializmus” terv-piaci modellje fejlődött (Magyarország, Lengyelország), a lakossági fogyasztás alapvető termékeit érintő hiány jelentősen kisebb, a piac ellátottsága pedig nagyobb volt. E problémák a legkisebb mértékben a „piaci szocializmus” gazdaságában jelentek meg (Jugoszláviában).

Pontosan ugyanígy, az országok első csoportjára volt leginkább jellemző az ipari fejlettség arányainak eltolódása a nehézipar és a hadiipar felé, miközben lemaradt az agrártermelés, a könnyű- és élelmiszeripar illetve a szolgáltatások szektora.

Ezen kívül figyelembe kell venni, hogy a szocialista blokkban nagyon különböző fejlettségi szinten álló gazdaságok léteztek együtt (és időnként még politikai-ideológiai, vagy akár hadi konfliktusba is kerültek egymással – például a szovjet–kínai konfliktus a Damanszkij szigeten, vagy Vietnam és Kína szembenállása). A Szovjetunió és Közép-Kelet Európa országai (főként Magyarország, Csehszlovákia, és az NDK) a nyugati államokat megközelítő fejlettségi szintet értek el. Mongólia, Kína, Vietnam és más harmadik világbeli országok a gazdasági fejlettség minőségileg más fokán álltak, ezeket az országokat teljesen más típusú problémák jellemezték (többek közt az éhezés, írástudatlanság, az alapvető orvosi ellátás hiánya a lakosság nagy része számára, a kétkezi munka túlsúlya és az iparosodás kezdetleges foka).

A fenti tényeket különbözőképpen magyarázzák a kutatók. A szocialista gazdaság hívei kiemelik, hogy a szocialista fejlődésnek sok modellje és típusa létezik, melyek alkalmazhatók az egyes országok különböző adottságaira, és a szocializmus megvalósításának különböző szakasza-

iban. Ezzel összhangban arra a következtetésre jutnak, hogy a formák sokfélesége a szocialista tendencia rugalmasságáról és variabilitásáról tanúskodik; a szinte összes szocialista országra jellemző gyors ütemű növekedés pedig arra enged következtetni, hogy a szocialista tendencia általában véve hatékonyabb. Emellett ezek a szerzők mindig rámutatnak a kapitalista országok különböző mértékű fejlettségére, illetve arra, hogy a legfejlettebb országok eredményein alapuló összehasonlítás módszer-tanilag problematikus (hiszen ezek mellett a korrekt elemzésbe be kellene vonni a fejletlenebb gazdaságokat is).

A szerzők, akik kritikusan viszonyulnak a szovjet típusú gazdaságok növekedési potenciáljához, épp ellenkezőleg, arra mutatnak rá, hogy a legkevesebb hiányosság (az állampolgárok igényeinek ellátását és a fejlődés kiegyensúlyozottságát tekintve) azokat a szocialista országokat jellemezte, melyek a leginkább átvették a piacgazdasági elemeket és mechanizmusokat (a már említett közép-kelet európai országokról van szó).

Azonban még ezek az országok sem állták ki a nyílt versenyt a kapitalista rendszerrel, és a határok megnyitása után a lakosság túlnyomó többsége kifejezetten és egyértelműen a gazdaság fejlesztésének piaci modelljét támogatta az átmeneti időszak bizonyos nehézségei ellenére is.

Anélkül, hogy bármiféle módon összegeznénk a szóban forgó diskurzust, leszögezhetjük, hogy mindkét nézőpont (különbözőképpen elhelyezett hangsúlyokkal) a két rendszer fejlődésének létező ellentmondásait tükrözi. Jelenleg úgy tűnik, hogy a rendszerek történelmi „vitája” a piaci-kapitalista gazdaság győzelmével zárult, mivel a még létező szocialista irányultságú országok vagy kicsik és nincsenek hatással a világ fejlődésére, vagy alapvetően a piacgazdasággá való átalakulás felé tartanak, megőrizve bizonyos látszólag szocialista vonásokat (Kína, Vietnam).

Azonban a szocialista gazdaság sorsát illető végső következtetéseket csak akkor lehet levonni, ha a „létező szocializmus” gyakorlati tapasztalatait elméletileg is világosan tudjuk elemezni. A szocializmus mint gazdasági rendszer történelmi megítélése szempontjából egy kulcskérdés még nyitva áll: milyen mértékben vehetjük figyelembe az értékelés során a „létező szocializmus” országainak tapasztalatait? Valóban szocialista fejlődés volt-e ez, vagy csupán egy terminus indokolatlan kiterjesztéséről van szó olyan gazdasági rendszerekre, melyek a kapitalista és nem-kapitalista szisztémák közti ellentmondások feloldására jöttek létre?

E kérdésekre adott válaszok azonban már kívül esnek a cikk által felölelt problémák körén.

(Erdetei megjelenés: Biblioteka Zsurnala Alternatyiva 13, Moszkva, 2009)

(Fordította: Tempfli Péter)